ABDULLA QODIRIY ASARLARIDA XALQ OG‘ZAKI IJODI NAMUNALARINING QO‘LLANISHI VA ULARNING BADIY-POETIK VAZIFALARI

Alimqulov No‘monjon
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Filologiya fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yonalishi 1-bosqich talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.24041651

Annotatsiya. *Maqolada XX asr o‘zbek milliy romanichiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” romanlari hamda uning hajviy asarlarida xalq og‘zaki ijodi (folklorshunoslik) namunalarining qo‘llanish xususiyatlari, ularning tipologik tasnifi va badiiy-poetik vazifalari atroflicha tahlil qilinadi. Adib asarlarida xalqona maqollar, matallar, frazeologik birliklar, askiya, lapar, yalla va marosim qo‘shiqlari, shuningdek, ertak, afsona va rivoyat motivlarining qahramonlar ruhiyatini ochish, davr va muhit koloritini yaratish hamda badiiy til jozibasini oshirishdagi tutgan o‘rni tadqiq etiladi. Tadqiqotda folklorizmlarning badiiy matn strukturasi va kompozitsiyasidagi lingvopoetik va semantik o‘zgarishlari batafsil yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Abdulla Qodiriy, O‘tkan kunlar, Mehrobdan chayon, xalq og‘zaki ijodi, folklorizm, maqol va matal, lapar, badiiy mahorat, davr koloriti, lingvopoetika, obrazlilik.*

Аннотация. *В данной статье подробно анализируются особенности использования, типологическая классификация и художественно-поэтические функции образцов узбекского устного народного творчества (фольклора) в романах основоположника узбекского национального романа XX века Абдуллы Кадыри “Минувшие дни”, “Скорпион из алтаря”, а также в его сатирических произведениях. Рассматривается роль народных пословиц, поговорок, фразеологизмов, аския, лапаров, ялла и обрядовых песен, а также сказочных, легендарных и преданийных мотивов в раскрытии психологии персонажей, создании историко-бытового колорита и обогащении художественной выразительности языка. В исследовании детально освещаются лингвопоэтические и семантические трансформации фольклоризмов в структуре и композиции художественного текста.*

Ключевые слова: *Абдулла Кадыри, Минувшие дни, Скорпион из алтаря, устное народное творчество, фольклоризм, пословицы и поговорки, лапар, художественное мастерство, исторический колорит, лингвопоэтика.*

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the characteristics of usage, typological classification, and artistic-poetic functions of Uzbek oral folk literature (folklore) in the famous novels 'Days Gone By' and 'Scorpion from the Altar', as well as satirical works by Abdulla Qodiriy, the founder of the 20th-century Uzbek national novel. It examines the significance of proverbs, sayings, phraseological units, askiya, lapars, yallas, ceremonial songs, fairy tales, legends, and mythical motifs in uncovering character psychology, establishing historical and cultural atmosphere, and enhancing aesthetic expressiveness. The study highlights the linguopoetic and semantic transformations of folklorisms within the structure and narrative composition of literary texts.*

Keywords: *Abdulla Qodiriy, Days Gone By, Scorpion from the Altar, oral folk literature, folklorism, proverbs and sayings, lapar, artistic craft, historical color, linguopoetics.*

O‘zbek milliy adabiyoti tarixida XX asr boshlarida yuz bergan tub o‘zgarishlar va romanshunoslik maktabining shakllanishi bevosita buyuk adib Abdulla Qodiriy nomi bilan bog‘liqdir. Qodiriy o‘zining mashhur “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlari hamda o‘tkir hajviy hikoyalari bilan o‘zbek adabiy tilini yangi bosqichga ko‘tardi. Adib yaratgan barcha asarlarning teran va takrorlanmas jozibaga ega bo‘lishining asosiy omillaridan biri — muallifning xalq og‘zaki ijodi (folklor) manbalaridan nihoyatda samarali, ijodiy va chuqur bilimdonlik bilan bahramand bo‘lganligidadir.

Adabiyotshunoslik va folklorshunoslik fanlarida badiiy adabiyot matnida xalq og‘zaki ijodi unsurlarining namoyon bo‘lishi va ularning estetik transformatsiyasi folklorizm hodisasi sifatida o‘rganiladi. Abdulla Qodiriy folklorizm tushunchasini shunchaki matnga tayyor iboralar yoki qo‘shiqlarni ko‘chirib qo‘yish deb tushunmagan. Aksincha, u xalqning ko‘p asrlik og‘zaki poeziyasi, maqol va matallari, afsonalari hamda marosim qo‘shiqlarini o‘zining badiiy niyatiga bo‘sundirgan holda asar matniga singdirgan.

Qodiriy romanlaridagi har bir folklor unsuri — bu personajlar xarakterini rivojlantirish, ularning ruhiy-kechinmalarini teranroq ifodalash, XIX asr Turkiston muhitining maishiy va ijtimoiy koloritini aniq gavdalantirish hamda o‘quvchiga emotsional ta’sir o‘tkazishning qudratli qurolidir. Mazkur maqolaning maqsadi Abdulla Qodiriy asarlaridagi xalq og‘zaki ijodi namunalarining tipologik guruhlarini aniqlash, ularning matndagi poetik vazifalarini va lingvopoetik xususiyatlarini atroflicha tahlil qilishdan iboratdir.

1. Badiiy tilda maqol va matallarning ifoda imkoniyatlari hamda lingvopoetik vazifasi

Xalq og‘zaki ijodining eng ixcham, ammo ma’no jihatdan eng teran janrlaridan biri bu maqol va matallardir. Abdulla Qodiriy o‘zbek xalqining boy maqol va matallari xazinasidan juda mohirona foydalangan. Adib personajlarning ijtimoiy kelib chiqishi, dunyoqarashi, yoshi va ma’naviy saviyasiga mos ravishda ularning nutqiga xalqona iboralarni kiritadi.

“O‘tkan kunlar” romanida Otabek, Kumushbibi, Ziyo shohichi, Hasanali hamda Oftoboyim nutqidagi maqollar va matallar personajlarning o‘ziga xos individual tilini yaratadi.

Masalan, Ziyo shohichining muloqot jarayonida ishlatadigan botiq ma’noli maqollari uning hayotiy tajribaga ega, mulohazali va bosiq inson ekanligini ko‘rsatadi. Hasanali esa xonadonning keksaygan, hayotning issiq-sovug‘ini ko‘rgan dono va sadoqatli vakili sifatida har bir fikrini xalqona hikmatlar bilan dalillaydi.

Romanda qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlar va ijtimoiy ziddiyatlar tasvirlanganda “Qush inida ko‘rganini qiladi”, “Oshing halol bo‘lsa, ko‘chada ye”, “O‘zga yurtda shoh bo‘lguncha, o‘z yurtingda gado bo‘l”, “Otasining bolasi — elning balosi” kabi xalq iboralari va maqollari ma’lum bir syujet epizodida emotsional urg‘uni oshirishga xizmat qiladi. Qodiriy maqollarni shunchaki bezaq sifatida qo‘llamaydi; u maqol vositasida muayyan vaziyatdagi fojiavilikni, pinhona poylanayotgan xavf-xatarni yoki insoniy fazilatlarni yaqqol yuzaga chiqaradi.

“Mehrobdan chayon” romanida esa maqol va matallar ijtimoiy satira va fosh etish quroliga aylanadi. Xudoyorxon va uning saroydagi turg‘un va ma’nan tubanlashgan amaldorlari nutqidagi kibrli, tuturuqsiz iboralarga qarama-qarshi o‘laroq, Anvar, Solih mahdum hamda oddiy fuqarolar nutqidagi kesatiqqa boy xalqona hikmatlar beriladi. Solih mahdumning tili o‘zining soddaligi va ayni paytda xalqona qochirimlar, maqollarga boyligi bilan kitobxonda ham kulgi, ham chuqur o‘y

uyg‘otadi. Bu orqali adib adolat va jaholat o‘rtasidagi abadiy toqnashuvni xalqona dunyoqarash prizmasi orqali yoritadi.

2. Asarlarda xalq qo‘shiqlari, lapar va yallalarning poetik hamda emotsional vazifasi

Abdulla Qodiriy romanlarida folklorik qo‘shiqlar, lapar va yallar shunchaki fon yoki oddiy etnografik lavha emas. Ular asar kompozitsiyasining uzviy qismi bo‘lib, qahramonlarning ichki kechinmalari, orzu-armonlari va jamiyatning ma’naviy qiyofasini aks ettiradi.

“O‘tkan kunlar” romanida Marg‘ilondagi xotin-qizlar majlislari, to‘y va marosimlar tasvirlangan sahnalarda o‘zbek xalq qo‘shiqlari va yallalari alohida o‘rin tutadi. Kumushbibining ichki iztiroblari, Otabekka bo‘lgan samimiy va toza muhabbati, ikkinchi xotin olinishi haqidagi xabardan keyingi ruhiy ezilishlari va iztiroblari munosabati bilan aytiladigan lirik qo‘shiqlar o‘quvchi qalbida chuqur hamdardlik tuyg‘usini uyg‘otadi.

Marg‘ilondagi to‘y epizodida aytiladigan laparlar, kelin salom va yalla qo‘shiqlari XIX asr Farg‘ona vodiysi xalqining maishiy turmush tarzi, estetik qarashlari hamda marosim folklorining naqadar boy bo‘lganligini ko‘rsatadi. Laparlarda ishlatiladigan qochirimlar, hazil-mutoyiba va lirik tuyg‘ular Qodiriy qalami orqali jonli va ta’sirchan ravishda namoyon bo‘ladi. Adib qo‘shiq matnidagi har bir misrani asar syujetining umumiy ritmiga moslashtiradi.

Ushbu lirik chekinishlar va folklorik qo‘shiqlar asarga quyidagi poetik funksiyalarni yuklaydi:

1. Qahramonning ruhiy holatini vertikal tasvirlash: so‘z bilan ifodalash qiyin bo‘lgan pinhona tuyg‘ular qo‘shiq va lapar vositasida tashqariga chiqadi.

2. Etno-madaniy muhit shakllantirish: kitobxon o‘zi yashayotgan davrdan XIX asr o‘zbek xalqining to‘y-marosim va maishiy an’analari bag‘riga ko‘chib o‘tadi.

3. Dramatik keskinlikni pasaytirish yoki oshirish: ba’zan shodiyona yalla va laparlar ortida kelajakdagi fojiaviy voqealarning soyasi sezilib turadi.

3. Afsona, rivoyat, tush va mifologik motivlarning syujet kompozitsiyasidagi o‘rni

Abdulla Qodiriy o‘zining tarixiy romanlarida xalq orasida avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan afsona, rivoyat va mifologik tasavvurlardan ham unumli va ijodiy foydalangan. Adib o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi sirli, ilohiy va mifologik motivlarni realizm poetikasi bilan mohirona uyg‘unlashtirgan.

“O‘tkan kunlar” romanining boshlanish qismida hamda voqealar rivojida tarixiy voqealar va shaxslar haqidagi xalqona rivoyatlar keltiriladi. Qo‘qon xonligi davridagi ijtimoiy-siyosiy parokandalik, qipchoqlar va shahar ahlining nufuz uchun kurashlari xalq og‘zaki tasavvurlarida qanday aks etgani muallif tomonidan atroflicha ko‘rsatiladi.

Badiiy matnda qahramonlarning taqdiri, kelajakdagi fojialarni oldindan sezdirish (prenotisiya) usulida tush ko‘rish hamda irmlar va bashorat motivlari muhim o‘rin tutadi.

Kumushning tushlari, fojiaviy yakun bo‘lmish zahar berish voqeasidan oldin yuz beradigan ma’lum alomatlar va xalqona tasavvurlar epik bayonning dramatik salmog‘ini oshiradi.

Bundan tashqari, Abdulla Qodiriy o‘zining “Mushtum” jurnali sahifalarida chop etilgan hajviy asarlarida, feletonlarida va “Kalvak Mahsumning xotira daftaridan”, “Toshpo‘lat tajang nima deydi?” kabi turkumlarida folklordagi Afandi (Nasriddin Afandi) latifalari, qiziqchilik va askiya unsurlaridan unumli foydalangan.

Adib jamiyatdagi jaholat, bid'at, nodonlik hamda eskilik qoldiqlarini fosh etishda xalq satirasining o'tkir va pichoqday keskir vositalaridan foydalanib, o'zbek hajviy adabiyotining ajoyib namunalarini yaratdi.

4. Qodiriy mahorati: folklor materialini badiiy qayta ishlash va lingvopoetik tahlil

Abdulla Qodiriyning folklorizm bo'yicha mahorati shundaki, u xalq og'zaki ijodi manbalarini shunchaki tayyor holda matnga ko'chirmagan. Adib folklorik materialni chuqur estetik elakdan o'tkazib, uni yozma adabiyotning qonun-qoidalariga va badiiy matn talablariga mos ravishda qayta ishlagan.

Qodiriy folklorizmlarining lingvopoetik va semantik xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

A) Matn so'z boyligini va sinonimiyasini oshirish: Qodiriy xalq tilidagi iboralar, dialektal birikmalar hamda matallarni adabiy dilkashlik va serjilo ma'nolar bilan boyitdi. Natijada uning romanlari o'zbek tili ma'noviy xazinasining eng yorqin obidasiga aylandi.

B) Personajlar nutqining mezoniy mutanosibligi: Har bir qahramon o'zining ijtimoiy maqomi va fe'l-atvoriga mos keladigan folklorik iboralarni qo'llaydi. Masalan, Ziyo shohichi nutqida savdogarlar va shahar ahlidan chiqqan ziyolilar tili, Hasanali nutqida sodda va samimiy oqsoqollar tili, Solih mahdum nutqida esa din ahli va chala savod mullalarga xos maishiy-xalqona til ustuvordir.

V) Jamiyatdagi axloqiy va ma'naviy mezonlarni shakllantirish: Qodiriy xalq og'zaki ijodidagi ezgulik va yovuzlik, mardlik va nomardlik, vafo va xiyonat haqidagi tamoyillarni o'z asarlarining bosh g'oyasiga aylantirdi. Adib kitobxonni ijtimoiy va ma'naviy poklikka chorlashda xalq donishmandligiga tayanadi.

5. Qodiriy asarlaridagi folklor qatlamlarining tadqiqotlar va adabiyotshunoslikdagi talqini

Abdulla Qodiriy ijodida xalq og'zaki ijodining o'rni va ahamiyati o'zbek adabiyotshunosligida va folklorshunosligida doimiy e'tibor markazida bo'lib kelgan. Taniqli olimlar Matyoqub Qo'shjonov, Izzat Sulton, Umarali Normatov, Tora Mirzaev, Baxtiyor Sarimsoqov kabi tadqiqotchilar Qodiriyning roman yaratish tajribasida folklor manbalaridan foydalanish tamoyillarini ilmiy jihatdan asoslab berganlar.

Adabiyotshunos M. Qo'shjonov o'zining "Qodiriyning mahorati" nomli monogafik tadqiqotida ta'kidlaganidek, adib xalq iboralari va maqollarini asarga shunchaki chiroyli element sifatida emas, balki qahramonlarning harakat va dunyoqarashini belgilovchi g'oyaviy vosita sifatida kiritadi. Qodiriy romanlaridagi har bir dialog folklorik poydevorga ega bo'lib, o'zbek xalqining ma'naviy-madaniy ildizlari bilan uzviy bog'liqdir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Qodiriyning poetik tili o'zbek xalq og'zaki ijodining eng yaxshi an'analarini o'zida jamlagan. Uning asarlarini o'rganish nafaqat adabiyotshunoslik va filologiya uchun, balki o'zbek xalqining milliy o'zligini, madaniy merosini hamda etno-psixologiyasini anglash uchun ham tuganmas manba bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Abdulla Qodiriy asarlarida xalq og'zaki ijodi namunalarining qo'llanishi va ularning badiiy-poetik vazifalari adib ijodiy mahoratining eng yuksak va yorqin qirralaridan birini tashkil etadi.

Qodiriy xalq folkloridan bahramand bo‘lish va uni badiiy proza talablariga mos holatda sintez qilish orqali milliy romanichilik maktabining mustahkam poydevorini qoydi.

Adibning “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlaridagi maqollar, matallar, yalla va laparlar, afsona va tush motivlari hamda hajviy asarlaridagi satirik folklorshunoslik elementlari asarlarning estetik qimmatini va o‘quvchiga ta’sir o‘tkazish quvvatini bir necha barobar oshirdi.

Abdulla Qodiriy yaratgan ushbu boy folklorik-badiiy meros o‘zbek adabiy tili va romanshunosligini yuksak bosqichga olib chiqdi. Bugungi kunda Qodiriy asarlaridagi folklor qatlamlarini lingvopoetik, semantik hamda kulturolojik jihatdan o‘rganish filologiya va folklorshunoslik fanlarining eng dolzarb va istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. Roman. — Toshkent: Sharq, 2014. — 384 b.
2. Qodiriy A. Mehrobdan chayon. Roman. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy meInterface, 2018. — 280 b.
3. Qo‘shjonov M. Qodiriyning mahorati. Monografiya. — Toshkent: Fan, 1986. — 240 b.
4. Mirzaev T. O‘zbek folklorida epik an’analar va badiiyat. — Toshkent: Fan, 1980. — 210 b.
5. Normatov U. Qodiriy mo‘jizasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2010. — 312 b.
6. Karimov U. Abdulla Qodiriyning badiiy uslubi va folklorizm. — Toshkent: Universitet, 2005. — 195 b.
7. Sarimsoqov B. O‘zbek adabiyotida folklorizmlar tipologiyasi. — Toshkent: Fan, 1988. — 180 b.
8. Sulton I. Badiiy mahorat maktabi. — Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979. — 256 b.